

Andelko Vlašić

(Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest
Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod)

ISKORIŠTAVANJE ŠUMA U SLAVONIJI U OSMANSKOM RAZDOBLJU (1526.-1691.)

UDK 630:94(497.5 Slavonija)“1526/1691“

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 31. 1. 2016.

Za vladavine Osmanskog Carstva u Slavoniji (1526.-1691.) ta je pokrajina bila rijetko naseljeno i izrazito šumovito područje; može se pretpostaviti da je više od 70 % Slavonije u to vrijeme bilo prekriveno šumom. Slavonske šume koristilo se za vojne potrebe tijekom habsburško-osmanskih ratova i za individualne potrebe civilnog stanovništva, pri čemu su vojne potrebe imale primat nad civilnim zbog blizine habsburško-osmanske granice. Cilj ovog rada jest odrediti na koje se načine i u kojoj mjeri iskorištavalo slavonske šume, te zaključiti je li osmanska eksploatacija šuma bila štetna i je li ostavila ikakve trajne posljedice na slavonskom šumskom fondu 16. i 17. stoljeća. Do toga cilja dolazi se analizom neobjavljenih i objavljenih kršćanskih i osmanskih izvora i literature koja se odnosi na povijest Slavonije u osmanskome razdoblju.

Cljučne riječi: Slavonija, šume, Osmansko Carstvo, povijest okoliša, eksploatacija šuma, deforestacija

Uvod*

Pojam Slavonije koji se koristi u ovom radu odnosi se na područje koje danas nazivamo Slavonijom, a na njegovo oblikovanje utjecala je osmanska vladavina na području između rijeka Ilove, Drave, Save i Dunava, odnosno u

* Ovaj rad je izmijenjena i dopunjena verzija izlaganja pod naslovom *Changes in the size and use of forests of Slavonia during Ottoman rule*, koje sam održao na Kongresu osmanističkih studija, međunarodnom znanstvenom skupu održanom na Sveučilištu Sakarya, Republika Turska, od 14. do 17. listopada 2015. Zahvaljujem se prof. dr. sc. Nenadu Moačaninu na brojnim korisnim komentarima i savjetima tijekom pisanja ovog rada. Rad je financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2014-09-6719, *Od prašuma do oranica: povijest antropizacije šuma u Slavoniji od srednjeg vijeka do početka 20. stoljeća*.

donjem međurječju Drave i Save. Taj pojam Slavonije isključuje područje Srijema, odnosno u ovom se radu smatra da se slavonska granica u spomenutom razdoblju protezala na jugoistok do ušća Bosne u Savu, a odande prema sjeveru do rijeke Vuke – odnosno granicom između Požeškog i Srijemskog sandžaka, o kojima će biti riječ u nastavku. U kasnom srednjem vijeku, prije osmanske invazije, taj prostor činile su tri ugarske županije: Virovitička, Požeška i Vukovska, te dijelovi Baranjske i Križevačke županije, čija su se središta i veći dijelovi nalazili izvan gore naznačenog područja. Kraljevina Slavonija obuhvaćala je prostor Zagrebačke, Križevačke, Varaždinske i Virovitičke županije sjeverno od Save, te Dubičke, Sanske i Vrbaske županije južno od Save i sjeverno od Kupe. Prostorni pojam Hrvatske počeo se zbog mletačkih osvajanja seliti u navedeno područje sjeverno od Kupe, a pojam Slavonije povukao se zbog osmanskih osvajanja između 1526. i 1552. godine na zapad preko Ilove, odnosno suzio se na prostor Zagrebačke i Varaždinske te dijelove Križevačke županije. Tako je granica između Habsburškog i Osmanskog Carstva od 1552. pa sve do 1691. godine prolazila Poilovljem od Save blago sjeveroistočno prema Dravi i u Podravini je prolazila između Virovitice i Đurđevca. Naziv za osvojenu „tursku Slavoniju” protegnuo se s vremenom na cijelo donje međurječje Drave i Save do Dunava, pa se za vrijeme Velikog bečkog rata (1684.-1699.) naziv Slavonija već bio sasvim ustalio na navedenom području.¹

Tijekom osmanske vlasti u Slavoniji, odnosno od 1526. do 1691. godine, ona je bila podijeljena na nekoliko administrativnih dijelova. Najistočniji dio bio je dijelom Srijemskog sandžaka (osmanski turski: *Sirem Sancağı*), središnji i najveći dio bio je dijelom Požeškog sandžaka (*Pojega Sancağı*), a jugozapadni dio bio je dijelom Pakračkog sandžaka (*Pakraç, Pakriç, Zaçasna* ili *Çernik Sancağı*). Osmanska Slavonija bila je rijetko naseljen teritorij prekriven gustim šumama. Osmanski putopisac Evlija Čelebi zapisao je da su stabla posječena 1660. godine u jednoj šumi u zapadnoj Slavoniji bila tako golema da se od jednog debla moglo izraditi tri čamca.² Šume u kojima su rasla takva gigantska stabla vjerojatno su bile raširene diljem tadašnje Slavonije. Blizina triju velikih rijeka i njihova česta izlivanje stvarali su brojna močvarna područja. Budući da su šume bile guste i da ih je zato bilo teško krčiti, ne začuđuje

¹ Nenad Moačanin, *Town and Country on the Middle Danube 1526-1690* (Leiden; Boston: Brill Publishing, 2006), 8-9; Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća* (Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1988), sv. 5, 610; Slaven Ravlić (gl. ur.), *Hrvatska enciklopedija* (Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2008), sv. 10, 57-58.

² Evliyâ Çelebi bin Dervîş Mehemmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini* (Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001), priredili: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin, sv. V, 272; Moačanin, *Town and Country*, 150; Evlija Čelebi, *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama* (Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1996), 243-244.

da osmanski detaljni porezni popisi iz druge polovice 16. stoljeća i habsburški komorski popisi s prijelaza iz 17. u 18. stoljeće pokazuju da se ništa bitno glede rasprostranjenosti slavonskih šuma nije promijenilo u tih skoro 150 godina: Slavonija se sastojala od „otoka obrađene zemlje uokolo naselja raštrkanih u širokom prostranstvu šuma”.³ Slavonske šume koristilo se za vojne potrebe kao što su vojna industrija i izgradnja fortifikacija tijekom habsburško-osmanskih ratova, ali i za individualne potrebe civilnog stanovništva. Cilj ovog rada je opisati na koje se načine i u kojoj mjeri iskorištavalo slavonske šume, i to na temelju podataka u neobjavljenim i objavljenim kršćanskim i osmanskim izvorima i literaturi koja se odnosi na povijest Slavonije u osmansko doba.

Malo je osmanskih izvora koji bi mogli biti od velike koristi za obrađivanje ove teme, i to zbog prirode tih izvora. Na primjer, osmanski porezni popisi daju nam mnoštvo podataka o oporezivanim resursima osmanskih zemalja; međutim, šume se rijetko spominju u poreznim popisima i podaci o šumama često se mogu prikupiti jedino posrednim putem, kroz analizu podataka o sječi drva i podataka o porezima na stoku, voće, povrće itd. Situacija nije ništa bolja niti s drugim vrlo važnim izvorom za osmanističku historiografiju, izvornim dokumentima poznatima kao *mühimme* (osmanski turski: *mühimme defterleri*). Što se pak tiče narativnih izvora, osmanski podanici Evlija Čelebi i Osman-aga Temišvarski proputovali su Slavonijom u drugoj polovici 17. stoljeća i u svojim su djelima na nekoliko mjesta spomenuli stanje slavonskih šuma. Osim toga, vrlo su vrijedan izvor za proučavanje stanja šumskog fonda u Slavoniji krajem osmanske vladavine slavonski cenzusi, koje su provele habsburške vlasti 1698. i 1702. godine. Što se tiče literature, vrlo je malen broj i onih naslova koji barem minimalno obrađuju šumsku problematiku u Osmanskom Carstvu 16. i 17. stoljeća; ekohistorijska istraživanja poput ovog rada tek u posljednjih nekoliko godina otvaraju novo polje u osmanistici.

Iskorištavanje slavonskih šuma za državne i vojne potrebe

Brojni vojni pohodi i ratovi koji su se odvijali na širem području Pansonske nizine tijekom 16. i 17. stoljeća, kada je ratno stanje bilo često na habsburško-osmanskoj granici, svakako su utjecali na stanje šumskog fonda Slavonije. Razdoblja između ratova bila su pak obilježena stalnim priprema za mogući rat, ovdje uključujući održavanje i dograđivanje fortifikacija. Brojna utvrđenja, mostovi i slične konstrukcije trebale su mnogo drvene građe za izgradnju i održavanje, a šume su svakako morale platiti cijenu za takve pothvate. Osmanski izvori svjedoče o tome da je osmanska vojska povremeno popravljala stara i oštećena utvrđenja, a za takve radove koristilo se radnu snagu iz okolnih kršćanskih sela i drvenu građu iz okolnih šuma. Tako je, na

³ Moačanin, *Town and Country*, 10-11, 26.

primjer, tvrđava u Požegi popravljena 1540. godine, a radnici iz Pakračkog sandžaka sudjelovali su 1682. godine u gradnji tvrđave u Gradiški (današnjoj Staroj Gradiški; osmanski turski: *Gradiška*), za koju osmanski izvor navodi da je bila posve izgorjela.⁴

Skoro sve slavonske tvrđave koje je koristila osmanska vojska postojale su još u prethodnom razdoblju. Sagradili su ih njihovi prijašnji ugarski i habsburški vlasnici u srednjem i kasnom srednjem vijeku, neke od njih i za obranu od osmanskih upada na slavonsko područje. Općenito gledano, osmanska strategija obrane Slavonije pomoću lanca fortifikacijskih objekata nije bila posebno razvijena, npr. onako kako se s vremenom razvila krajinska obrana s druge strane granice. Osmanski vojni stratezi u velikoj većini slučajeva donosili su odluku jedino popravljati postojeće utvrde i eventualno im dodavati neka manja proširenja sa svrhom ojačavanja i moderniziranja, i to jedino onda kada su smatrali da je to strateški neophodno. Kao primjer gradnje tvrđave u Slavoniji na mjestu na kojem ranije nije postojao fortifikacijski objekt može se navesti izgradnju tvrđave u Petrinji 1592. godine, te utvrdu u mjestu Hum kod Voćina 1643. godine.⁵

Prikaz vojnog stanja na habsburško-osmanskoj granici u Ugarskoj u osmansko doba kakvim ga je u svojoj analizi opisao Gábor Ágoston može se slobodno upotrijebiti i za opis stanja u osmanskoj Slavoniji: „Tvrđave su trošile znatno više drva za ogrjev nego prosječni seljaci ili stanovnici urbanih naselja jer su se bavile nizom zanimanja koja su se temeljila na paljenju drva (proizvođači baruta, kovači, ljevači, lončari, kuhari i tako dalje).” Pored toga, „za mnoge od ovih zanimanja trebali su drveni ugljen više nego drvo za ogrjev, što je značajno povećavalo njihove potrebe za drvom, jer su suvremenici koristili pet do deset kilograma drva za proizvodnju jednoga kilograma ugljena”.⁶ Ako je količina šuma koja je morala biti posječena kako bi se zadovoljilo potrebe utvrđenja s obje strane habsburško-osmanske granice u Ugarskoj bila velika

⁴ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (TCBDAGM), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (OADB), Maliyeden Müdevver (MAD), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), 55, 523, 1370; Nenad Moačanin, *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2001), 117.

⁵ Nenad Moačanin, *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537-1691)* (Jastrebarsko: Naklada Slap, 2003), 39; Nenad Moačanin, „Pristup ekohistoriji Podravine prema osmanskim izvorima”, *Ekonomika i ekohistorija*, 1/1 (2005), 143; Gábor Ágoston, „Defending and Administering the Frontier: the Case of Ottoman Hungary”, u: *The Ottoman World*, Christine Woodhead (ur.) (Milton Park; Abingdon; Oxon: Routledge, 2012), 221, 227.

⁶ Gábor Ágoston, „Where Environmental and Frontier Studies Meet: Rivers, Forests, Marshes and Forts along the Ottoman-Hapsburg Frontier in Hungary”, u: *The Frontiers of the Ottoman World*, ur. A. C. S. Peacock (Oxford: Oxford University Press, 2009), 75; John R. McNeill, *The Mountains of the Mediterranean World. An Environmental History* (New York: Cambridge University Press, 1992), 137.

onoliko koliko je Ágoston ustvrdio (7 012 km² borove šume i 12 000 km² hrastove šume godišnje), onda je to doista katastrofalna pretpostavka za šumski fond onoga vremena.⁷ Treba, međutim, uzeti u obzir da je osmanska Slavonija obilovala šumskim površinama uokolo tvrđava. Kao dobar primjer za tipičnu slavonsku utvrdnu može poslužiti osmansko utvrđenje u mjestu Dobra Kuća u blizini Daruvara (osmanski turski: *Dobra Kuça*), koje je Evlija Čelebi 1660. godine opisao kao naselje vrlo udaljeno od prometnica, a samim time teško dostupno i slabo razvijeno; u naselju su se nalazile jedino kuće ondje stacioniranih vojnika te džamija.⁸ Stanovnici utvrđenja mogli su si prilično lako i brzo priskrbiti drvo koje su trebali kao gorivo za grijanje i kuhanje, kao i drvo koje su koristili za izgradnju fortifikacija, a da istovremeno ne ostave trajan trag na šumskom bogatstvu. Organizirane i sustavne eksploatacije slavonskih šuma svakako je bilo, ali o njoj ne postoji mnogo podataka. Poznat je jedan osmanski izvor koji decidirano spominje da je osmanska vojska nabavljala drvenu građu sječom šuma u kadiluku Nijemci u Srijemskom sandžaku, te općenito u Požeškom sandžaku, ali bez preciziranja točne lokacije i namjene iskrčene drvene građe.⁹ Veličina onovremenih slavonskih šuma daje nam za pravo da zaključimo kako spomenuta potrošnja drva nije bila prevelika i previše štetna za šumski fond Slavonije. Što se tiče osmanskih i habsburških izvora (osmanskih poreznih popisa i habsburških komorskih popisa), ondje nema nikakvih tragova koji bi mogli sugerirati da je osmanska vojska uzrokovala snažniju deforestaciju na prostoru osmanske Slavonije.¹⁰

Postojali su i brojni drugi načini korištenja slavonskih šuma za osmanske vojne potrebe. Poznato je da se u Požeškom sandžaku 1599./1600. godine za vojne potrebe proizvodilo koplja i tzv. rumelijske štitove, što je vjerojatno bila neka posebna vrsta štita (Rumelija je osmanski naziv za Balkan). Ti štitovi su vjerojatno bili drveni s dodatnim metalnim elementima.¹¹ I slavonske su šume dale svoj obol pripremanju osmanske vojne logistike. Gradnja mostova bila je neprocjenjivo važan element osmanskih vojnih pohoda zbog opasnosti koje su

⁷ Ágoston, „Where Environmental and Frontier Studies Meet”, 75.

⁸ Čelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. V, 269; Čelebi, *Putopis*, 234; Nenad Moačanin, Kornelija Jurin Starčević, „Novi Evlija Čelebi: autograf ‘Putopisa’“, *Književna smotra* 173 (3), XLVI (2014), 86.

⁹ Ziya Yilmazer (prir.), *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), sv. I, 238.

¹⁰ TCBDAGM, OADB, Tapu Tahrir (TT), Tapu Tahrir Defterleri (TTD), 203, 204, 243, 351, 355, 549, 612, 672; Moačanin, *Požega i Požeština*, 117-504; Stjepan Sršan (ur.), *Popis Sandžaka Požega 1579. godine* (Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2001), 19-393; Ive Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine* (Osijek: Radovi Zavoda za znanstveni rad u Osijeku JAZU-a, 1988), 45-555; Tadija Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije* (Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1891), sv. II, 1-386.

¹¹ Yilmazer, *Topçular Katibi Abdülkadir*, 270.

prijetile tijekom prelaska rijeka: mogućnost ili nemogućnost pribavljanja valjanog materijala za izgradnju riječnih prijelaza često je utjecala na uspjeh ili neuspjeh čitavih vojnih poduhvata.¹² Da bi se osiguralo siguran prijelaz preko slavonskih rijeka, moralo se osigurati drvenu građu za izgradnju i redovite popravke brojnih prijelaza. Mostovi u istočnoj Slavoniji bili su na ruti najvećih osmanskih vojnih pohoda prema srednjoj Europi, te su bili dio trgovačkih ruta koje su vodile od sandžaka do sandžaka. U osmanskim izvorima s kraja 16. stoljeća spominje se četrnaest različitih mostova na prometnim pravcima u istočnoj Slavoniji, a kao primjer može se navesti pokretni most u Vukovaru na Dunavu, o popravljaju kojeg postoje osmanski podaci. Na popravku mostova upošljavalo se specijalizirane osobe, odnosno ljude koji su znali kako izgraditi i popraviti most. Među ostalim su na takvim poslovima bili angažirani majstori s područja Požeškog sandžaka.¹³ Drvena građa za gradnju mosta kod Budima 1545. godine priskrbljena je sječom u spačvanskim šumama u ranije spomenutom srijemskom kadiluku Nijemci. Zato se može pretpostaviti da se u šumama Požeškog i Srijemskog sandžaka sjekla i skladištila drvena građa i za razne druge mostove na srednjem Dunavu.¹⁴

Vjerojatno prvi slavonski most koji čitatelju pada na pamet jest slavni osmanski drveni most u Osijeku. Budući da je Osijek bio na često korištenoj ruti osmanskih vojnih pohoda prema srednjoj Europi, most kod Osijeka mnogo se puta popravljao, rušio i ponovo izgrađivao. Slavni veliki osječki most vjerojatno je sagrađen 1532., porušen 1545., iznova podignut 1566., dijelom porušen 1568. i zatim 1663., da bi ponovo bio obnovljen do 1665. i popravljan 1683., a posljednji put porušen 1686. godine. Moguće je da je sve do 1566. na mjestu velikog osječkog mosta bio jedino pontonski most, a ne „pravi“ drveni most, kako se općenito smatra. Poznato je da je iste godine zbog vojnih potreba pribavljeno mnogo drvene građe i izgrađeno mnogo plovila za potrebe pontonskog mosta, kao i materijala za izgradnju novog mosta. Drvena građa za svaki od tih poslova sigurno se nabavljala krčenjem stabala u obližnjim kadilucima. Poznato je da su posade tvrđava uz Dunav bile zadužene za pribavljanje materijala za gradnju brodova i pontonskih mostova iz svoje neposredne

¹² Više o tome: Palmira Brummett, „The River Crossing: Breaking Points (Metaphorical and ‘Real’) in Ottoman Mutiny”, u: *Rebellion, Repression, Reinvention: Mutiny in Comparative Perspective*, Jane Hathaway (ur.), (Westport; London: Praeger, 2001), 215-231; Agoston, „Where Environmental and Frontier Studies Meet”, 58-59.

¹³ Ivana Haničar Buljan, Nenad Moačanin, Milan Pelc, Mladen Pešić, Ratko Vučetić, *Veliki osječki most: povijesni dossier i suvremena interpretacija / The Great Osijek Bridge: Historical Dossier and Contemporary Interpretation* (Zagreb; Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, 2014), 85, 95; Moačanin, *Slavonija i Srijem*, 117-118.

¹⁴ Haničar Buljan i dr., *Veliki osječki most*, 86.

okolice, odnosno gdje je već bilo šuma kao glavnog izvora građe.¹⁵ Stare, dotrajale daske s osječkog mosta koristilo se pak za popločavanje osječkih ulica, kako bi se izbjegla pojava blata na ulicama. Pored toga, Evlija Čelebi navodi da su osječke kuće bile izgrađene posve od dasaka, kako njihovi zidovi, tako i podovi i gradske ulice.¹⁶

Drvo iz slavonskih šuma koristilo se i za gradnju skela na slavonskim rijekama. Tijekom osmanske vladavine postojale su, među ostalim, brojne skele na Dravi, Savi i Dunavu, a zbog razvijenijega gospodarstva i trgovine najviše ih je bilo u istočnoj Slavoniji i Srijemu, gdje je skelu imalo svako veće naselje smješteno na rijeci.¹⁷

Osmanska vojska imala je razvijenu i snažnu vojnu i trgovačku mornaricu, a dio njezine moći iskazao se i u Slavoniji na riječnim plovnim putovima. Riječno brodarstvo bilo je najrazvijenije na rijekama istočne Slavonije i Srijema, i to najviše na Dunavu, a zatim na Savi.¹⁸ Dunav je bio najvažnija osmanska plovna rijeka u europskom dijelu Carstva i po njemu je išla logistička opskrba vojnih pohoda u Ugarskoj i u smjeru Beča. Brojnim brodovljem transportiralo se Dunavom i donjim tokom Drave u drugoj polovici 16. stoljeća u Osijek i iz Osijeka razne proizvode, među ostalim žito, stoku, vino, oružje i drugi ratni materijal.¹⁹ Jedan osmanski izvor navodi da se 1566. godine na području Požeškog sandžaka jedino kod Osijeka moglo graditi brodovlje i pontone.²⁰ Što se tiče rijeke Save, Evlija Čelebi u svojem putopisu navodi da je 1660. godine rijekom Savom plovilo „mnogo tisuća” raznovrsnih plovila izrađenih od stabala oborenih u šumama uz spomenutu habsburško-osmansku granicu u Poilovlju, i da se pomoću njih roba za prodaju prevozila nizvodno sve do Beograda. Evlija također navodi da se robu u Beograd dopremalo pomoću brodovlja niz Unu i Savu sve od tvrđava u Bihaću, (Bosanskoj) Krupi,

¹⁵ Haničar Buljan i dr., *Veliki osječki most*, 85-88; Moačanin, *Slavonija i Srijem*, 117; Yusuf Gülderen, „Turska brodogradilišta na Dunavu i njegovim pritokama u drugoj polovini XVI veka”, u: *Plovidba na Dunavu i njegovim pritokama kroz vekove. Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog 5. i 6. juna 1979. godine*, Vasa Čubrilović (ur.) (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 1983), 179-191; Ágoston, „Where Environmental and Frontier Studies Meet”, 58.

¹⁶ Haničar Buljan i dr., *Veliki osječki most*, 86, 94-95; Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini*, priredili: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı (Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), sv. VI, 113; Çelebi, *Putopis*, 367.

¹⁷ Moačanin, *Slavonija i Srijem*, 26, 60, 65-66, 71, 74-75, 77-78, 80, 88, 98-99, 100, 102-103; Moačanin, „Pristup ekohistoriji Podravine”, 141.

¹⁸ Moačanin, *Slavonija i Srijem*, 99-100.

¹⁹ Haničar Buljan i dr., *Veliki osječki most*, 96.

²⁰ Haničar Buljan i dr., *Veliki osječki most*, 85-88; Moačanin, *Slavonija i Srijem*, 117.

Kostajnici i Gradiški.²¹ Treba spomenuti da se iz slavonskih šuma, osim drvne građe za riječnu flotu, vrlo vjerojatno pribavljala i smola iz stabala, koja se među ostalim koristila u brodogradnji za začepeljivanje rupa između dasaka.

Iskorištavanje slavonskih šuma za civilne i mirnodopske potrebe

Broj stanovnika Slavonije u srednjem vijeku, kao i razina doseljavanja, bili su relativno niski. Ako ostavimo po strani migracije uzrokovane ratovima na početku i na kraju osmanske vladavine, broj stanovnika u osmanskoj Slavoniji neznatno se izmijenio: osmanski porezni popisi i drugi izvori svjedoče o stabilnom i progresivnom povećanju slavonskih naselja tijekom osmanskog razdoblja. Slavonija je bila ruralno i agrarno područje i te se karakteristike nisu promijenile još dugo nakon povlačenja Osmanlija. Diljem osmanske Slavonije postojala su brojna trgovišta; međutim, to ne podrazumijeva da su šumska područja Slavonije bila isprekidana putovima i naseljima. U kasnom srednjem vijeku veći je broj stanovnika živio jedino u trgovišnim gradovima istočne Slavonije i zapadnog Srijema; njihov je broj dosezao tek 25 % ukupnog stanovništva tih istočnih krajeva. Tijekom osmanske vladavine tek je 10 % stanovništva u okolici Požege i 30 % stanovništva uokolo Osijeka (osmanski turski: *Ösek*) i u Srijemu živjelo u urbanim i urbaniziranim naseljima.²²

Kako su onodobni žitelji Slavonije iskorištavali slavonski šumski fond? Općenito govoreći, šumska područja u Slavoniji i diljem Osmanskog Carstva koristilo se vrlo slobodno tijekom 16. i 17. stoljeća. Ranije spomenuta zanimanja koja su se prakticirala u osmanskim utvrđenjima, a koja su se temeljila na paljenju drva (kuhari, kovači, ljevači, lončari i drugi), prakticirala su se i u slavonskim naseljima 16. i 17. stoljeća. Drveni ugljen koristio se za sve obrte, među ostalim za proizvodnju vapna, koje se koristi u građevinarstvu za zidanje i žbukanje. Neizostavne građevine u osmanskim naseljima bile su džamije, koje su isprva redovito bile drvene, a tek su kasnije građene od opeke i eventualno od kamena, što je bio luksuz za onodobne slavonske prilike.²³ Što se pak tiče situacije u ruralnim sredinama, većinu osmanskih šuma posjedovala su sela u njihovoj okolici ili bogati državni službenici. Šume koje su izravno pripadale državi, to jest sultanu, obično su se nalazile u planinskim krajevima, a seljaci su i njih mogli slobodno koristiti.²⁴ Osmanske vlasti općenito nisu oporezivale šumske proizvode koje seljaci nisu naknadno prodavali na trži-

²¹ Çelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. V, 195, 272; Moaçanin „‘Novi’ Evlija Çelebi“, 87.

²² Moaçanin, *Town and Country*, 11, 23-24; Moaçanin, *Požega i Požeština*, 91-92.

²³ Moaçanin, *Town and Country*, 90-91.

²⁴ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume II, Reform, Revolution, and Republic: the Rise of Modern Turkey* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 235.

ci. Drugim riječima, seljaci su mogli skupljati sve što bi našli u šumama bez plaćanja poreza, ako bi sve to zadržavali za vlastite potrebe u domaćinstvu. Tako su iskorištavali šumske resurse kao hranu, kao gorivo i za lov.²⁵ Ako se na drvo posječeno u šumama uokolo sela i plaćao nekakav porez, on je bio prilično nizak. Tako se u kanun-nami Požeškog sandžaka navodi da se produžuje naredba iz starijeg zakona, prema kojem se plaća nevelik porez na drvo.²⁶ Još jedan primjer može se pronaći u Zvorničkom sandžaku (koji se nalazio s obje strane donjeg toka rijeke Drine), budući da se u kanun-nami (popisu zakona) u detaljnom poreznom popisu za Zvornički sandžak iz 1548. godine spominje malena pristojba po domaćinstvu na drvo za ogrjev.²⁷ Ako su seljaci prodavali drvenu građu na sajmovima i u sličnim prigodama, također se uzimala malena pristojba. Takva odredba, na primjer, nalazi se u detaljnom poreznom popisu za Požeški sandžak iz 1579. godine.²⁸

Tijekom 16. i 17. stoljeća nisu postojali osmanski zakoni koji bi se ticali upravljanja šumskim fondom, barem ne onakvog upravljanja kakvo poznajemo danas. Vjerojatno ne postoji nijedna kanun-nama ni za jednu osmansku pokrajinu, niti na Balkanu niti bilo gdje drugdje u Carstvu, koja bi spominjala pojam zaštite ili očuvanja šuma.²⁹ To se sa sigurnošću može reći za osmansku Slavoniju; ako koja kanun-nama slavonskih sandžaka i spominje šume i njihovo iskorištavanje, u njoj se navodi da sječa šume nije zabranjena.³⁰ Vjerojatno nisu postojala nikakva druga pravna ograničenja eksploatacije drva iz slavonskih šuma.³¹ Situacija u osmanskoj Slavoniji može se uspoređivati sa stanjem u osmanskoj Bosni u istom razdoblju zbog toga što je područje Bosne također obilovalo gustim šumama u gorskim predjelima. U kanun-nami Bosanskog ejaleta iz 1565. godine navedeno je da je kršćansko stanovništvo krčilo šumu na zapuštenim čitlucima, odnosno seoskim posjedima (čitluk, čifluk, čitluk;

²⁵ Selçuk Dursun, "Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire", doktorska disertacija, Sabancı University, Istanbul, 2007., 63-64, 75.

²⁶ Sršan, *Popis Sandžaka Požega*, 19.

²⁷ Branislav Đurđev, Nedim Filipović, Hamid Hadžibegić, Muhamed Mujić, Hazim Šabanović, *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski sandžak* (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1957), 117.

²⁸ Sršan, *Popis Sandžaka Požega*, 21-22.

²⁹ Dursun, "Forest and the State", 63-64, 75; Đurđev i dr., *Kanuni i kanun-name*, 117-118.

³⁰ TCBDAGM, OADB, TT, TTD, 203, 204, 243, 351, 355, 549, 612, 672; Branislav Đurđev, "Požeška kanun-nama iz 1545. godine", *Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu* 1 (1946), 129-138; Branislav Đurđev, "Sremska kanun-nama iz 1588/89. godine", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 4-5 (1950), 269-283; Đurđev i dr., *Kanuni i kanun-name*, 70-92; Bruce McGowan, *Sirem Sancağı mufassal tahrir defteri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983), 1-6; Sršan, *Popis Sandžaka Požega*, 19-24; Selçuk Ural, *Osmanlı Hakimiyetinde Pa-krac (XVI. Yüzyıl)* (Saarbrücken: Türkiye Alim Kitapları, 2014), 82.

³¹ Moaçanin, *Town and Country*, 51; Sršan, *Popis Sandžaka Požega*, 321.

osmanski turski: *çiftlik*) kako bi osposobilo zemlju za obrađivanje. Osmanska je vlast podržavala takvo čišćenje obradivih površina tako što nije uzimala dio uobičajenih poreza. Jednako se postupalo s onim posjedima koji su bili pusti jer su bili blizu nesigurne državne granice. U kanun-nami Zvorničkog sandžaka iz 1548. godine stoji da se prema starijem zakonu oduzimalo zemlju onome tko je umro bez muških nasljednika ili braće, odnosno da ženski članovi obitelji nisu imali pravo na nasljedstvo. Ali ako je pokojnik bio iskrčio zemlju u svojem vlasništvu uloživši vlastiti novac i zatim je pretvorio u njive ili livade, u tom slučaju su kćeri ipak nasljeđivale njegovu zemlju. Nadalje, u Zakonu o carinama u Srebrenici iz 1548. godine stoji da se zemlja oduzimala onome tko je bez opravdanja tri godine uzastopce ostavljao zapušteno zemljište. Spomenuti zakoni pokazuju da je osmanska vlast ciljano donosila zakone kojima se htjelo potaknuti stanovništvo osvojenih pokrajina da proširuju i redovito obrađuju zemljišta, te ih po potrebi čiste sječom šuma.³²

Navedene činjenice mogu navesti na zaključak da je u Osmanskom Carstvu dolazilo do velike potrošnje šumskih resursa i da je postojala opasnost od rapidnog smanjivanja šumskog fonda.³³ Međutim, ranije spomenuti stabilni rast slavonskog stanovništva nije imao negativan učinak na veličinu slavonskih šuma, dijelom zbog veličine slavonskih šuma, a dijelom zbog toga što civilno stanovništvo nije imalo pretjerane potrebe za drvom. Seljaci su običavali krčiti jedino malena područja uokolo svojih naselja, kako bi oslobodili prostor za povećanje poljoprivrednog zemljišta. Pored toga, sjekli bi jedino manja stabla jer je veća bilo teško transportirati iz gušćih šuma. U svakom slučaju, jedan od najčešćih načina na koji su slavonski seljaci sprečavali prirodnu reforestaciju bio je taj da su tovali svinje tako što su ih puštali na žirenje u hrastovim i bukovim šumama. Taj je običaj prekidao prirodno obnavljanje šuma jer bi svinje pojele sve žirove i drugo raslinje na šumskom tlu. Međutim, to je bio spor proces i imao je tek marginalan utjecaj na stanje šuma.³⁴

Postojale su i civilne aktivnosti koje su bile povezane s vojskom i ratom, ali su provođene i u vrijeme mira. U nekim dijelovima Slavonije žitelji sela u blizini utvrđenja bili su upošljavani na krčenju šuma s ciljem opskrbe i održavanja utvrđenja, a u zamjenu za određene porezne olakšice (osmanski turski: *müsellem*).³⁵ Jedan drugi način iskorištavanja šumskih područja provo-

³² Đurđev i dr., *Kanuni i kanun-name*, 85-86, 119-120, 123-124.

³³ Shaw, *History of the Ottoman Empire*, 235.

³⁴ Emil Klimo, "History, Condition and Management of Floodplain Forest Ecosystems in Europe", u: *Environmental Forest Science: Proceedings of the IUFRO Division 8 Conference Environmental Forest Science, held 19-23 October 1998, Kyoto University, Japan*, Kyoji Sassa (ur.) (Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1998), 175; Dursun, "Forest and the State", 36.

³⁵ Moaćanin, *Požega i Požeština*, 124-125, 160-161, 258-259; Sršan, *Popis Sandžaka Požega*, 151, 364.

dio se u nesigurnim razdobljima: ruralno slavonsko stanovništvo koristilo je šume za skrivanje u vrijeme ratova, koji su u Slavoniji bili česti zbog blizine habsburško-osmanske granice. U mirnim su pak razdobljima šume bile dobro mjesto za skrivanje ako ste bili razbojnik ili ste bježali od osmanskih vlasti iz bilo kojeg drugog razloga. Kako bi uspostavile nadzor nad često neprohodnim šumama u gorskim dijelovima Slavonije, osmanske su vlasti uspostavile po svojoj brojnosti za slavonske sandžake natprosječno veliku službu derbendžija, odnosno čuvara klanaca (osmanski turski: *derbentçiler*, od riječi *derbend*, što znači klanac, tjesnac, planinski prolaz). Derbendžije su bili od vlasti zaduženi da nadziru planinske prolaze koji su se nalazili u gustim šumama i močvarnim područjima, te da vode putnike planinskim putovima i paze na njihovu imovinu i živote. Sličnu funkciju imali su i mostari, civili koji su bili angažirani kao čuvari i popravljajući mostova (osmanski turski: *köprücüler*; bili su poznati i pod nazivom čerahori; *cerahor*). Mostari su po potrebi popravljali oštećene mostove, a zauzvrat su, kao i derbendžije, bili oslobođani od većeg ili manjeg broja izvanrednih nameta, a ponekad i od svih nameta. Takve službe nisu bile slavonska iznimka jer je osmanska vlast na isti način organizirala derbendžijsku i mostarsku službu u skoro svim sandžacima Carstva. Tako je bilo i u sandžacima na području današnje Bosne i Hercegovine i Srbije, među ostalim u Bosanskom, Hercegovačkom, Zvorničkom i Srijemskom sandžaku, gdje su velika šumska prostranstva također utjecala na nužnost osiguravanja prometnica.³⁶ Ponekad su derbendžije i mostari morali krčiti velike dijelove šuma kako bi osigurali prostor uokolo putova i mostova. Broj slavonskih derbendžija i mostara brzo se povećavao tijekom osmanske vladavine, posebice u ranom razdoblju, odnosno od 1530-ih do 1570-ih godina. Sela u kojima su živjeli derbendžije bila su najbrojnija u središnjoj i istočnoj Slavoniji. Snažan porast broja mostara i derbendžija u spomenutom razdoblju i njihova općenita brojnost potvrđuju sliku Slavonije kao zemlje golemih i netaknutih šuma. Kao primjer može se navesti podatak iz putopisa Evlije Čelebija, koji je zapisao da je za održavanje osječkog mosta u šezdesetim godinama 17. stoljeća bilo zaduženo kršćansko stanovništvo Požeškog i Mohačkog sandžaka, koje je redovito zamjenjivalo istrunule stupove mosta u močvarnom tlu, a vjerojatno i podnice mosta.³⁷ Poznato je da je manja skupina takvih radnika, čerahora, išla čak iz Brodskog kadiluka do Osijeka i ondje popravljala osječki most.³⁸

³⁶ TCB DAGM, OADB, TT, TTD, 672; Moaćanin, *Town and Country*, 127, 172; Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, 115-118; Sršan, *Popis Sandžaka Požega*, 68, 92, 158, 177, 188, 208, 221, 264, 321, 359; Đurđev i dr., *Kanuni i kanun-name*, 43, 45, 56, 117-118.

³⁷ Čelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. VI, 108; Čelebi, *Putopis*, 373; Hanićar Buljan i dr., *Veliki osječki most*, 93.

³⁸ Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, 117.

Uloga slavonskih šuma u hajdučkim i razbojničkim aktivnostima

Derbendžije su općenito živjeli u naseljima uokolo neprohodnih šuma i jedna od njihovih dužnosti bila je da tjeraju razbojнике koji su obitavali u takvim šumama, koje su bile toliko savršeno mjesto za prepade i skrivanje da su slavonski razbojници tijekom osmanskog razdoblja organizirali velike i opasne bande. Trgovački pravac koji je vodio kroz središnju Slavoniju i povezivao gradove Požegu, Orahovicu (osmanski turski: *Rahoviçe*) i Valpovo (osmanski turski: *Valpova*) bio je okružen gustim šumama, pa nije iznenađujuće da su te šume bile pune razbojnika željnih lakog plijena. Pogodnost terena središnje i zapadne Slavonije za takve kriminalne radnje postaje još očitija kada se uzme u obzir da su ravnice istočne Slavonije i nizinsko priobalje uz Dravu i Dunav s rjeđim šumama bili područje djelovanja jedino manjih razbojničkih družina.³⁹

Kada je habsburška vojska u manjem vojnom pohodu 1594. godine prešla habsburško-osmansku granicu, osvojila i zapalila naselje Sirač (osmanski turski: *Sirçe*) u blizini Daruvara te poharala okolno područje, dio kršćanskog stanovništva Požeškog i Pakračkog sandžaka u selima u blizini granice napustio je sela i sklonio se u okolne šume. Možda povjerovavši da je došlo vrijeme oslobođenja od osmanske vlasti, iz šuma su se u svojstvu hajduka borili protiv osmanskih vlastodržaca. Prodor habsburške vojske do naselja Cernik u blizini Nove Gradiške 1595. godine pokrenuo je još veću pobunu kršćanskog stanovništva u okolici, a hajduci iz okolnih šuma bili su najaktivniji u tim borbama. Nakon povlačenja habsburške vojske hajduci po šumama još su neko vrijeme nastavili napadati osmanske snage. Sve u svemu, uzimajući u obzir i brojne druge navode o hajdučiji u osmanskoj Slavoniji, može se zaključiti da se iskorištavanje šumskih područja Slavonije za bijeg od osmanskih vlasti ponavljalo prilikom svakog habsburškog napada na osmansko područje tijekom Dugog turskog rata (1593.-1606.) jer povijesni izvori navode da su tijekom habsburških napada domaći ustanici bili unaprijed organizirani, da su aktivno sudjelovali u borbama i da su se nakon povlačenja habsburške vojske redovito sklanjali u šume. Osmanska odmazda utjecala je na pojavu još većeg odmetništva i razbojništva po slavonskim šumama, a ono na opću nesigurnost na trgovačkim pravcima i na gospodarsku stagnaciju. Isti razvoj događaja ponovio se i tijekom Velikog bečkog rata, kada se kršćansko stanovništvo osmanske Slavonije s početkom habsburško-osmanskih borbi 1684. godine i u iščekivanju oslobođenja počelo sklanjati u šume i tako izbjegavati izvršenje svojih poreznih i drugih obveza prema osmanskim vlastima. Šume po slavonskim

³⁹ Moačanin, *Town and Country*, 127, 172; Moačanin, *Slavonija i Srijem*, 142-144; Moačanin, „Pristup ekohistoriji Podravine”, 140, 142-143; Haničar Buljan i dr., *Veliki osječki most*, 95.

gorama bile su najvjerojatnije i mjesto za skrivanje muslimanskoga stanovništva koje je bježalo prema Bosni prilikom habsburškog osvajanja Slavonije.⁴⁰

Nisu samo ratna razdoblja pogodovala razvoju odmetništva od osmanske vlasti. Periodi nesigurnosti nakon prestanka ratnih aktivnosti i spora uspostava mirnodopske uprave pogodovali su odmetnicima i razbojnicima po slavonskim šumama. Naročito je prva polovica 17. stoljeća bila problematična za osmanske vlasti što se tiče hajdučije i razbojništva, a u kriminalnim aktivnostima su tada sudjelovali i kršćanski i muslimanski podanici Osmanskog Carstva u Slavoniji. Pored toga, prilikom svojih napada razbojnici nisu pravili razliku između muslimanskih i kršćanskih prolaznika na prometnicama. U autobiografiji dubrovačkog isusovca Bartola Kašića, koji je putovao Slavonijom 1612.-1613. i 1618.-1619. godine, nalazimo navode o raširenom banditizmu u istočnoj Slavoniji i Srijemu u ono vrijeme.⁴¹

Slavonsko gorje i njegova šumovitost bili su pogodan teren za razvoj odmetništva i u kasnijim vremenima, pa se može ustvrditi da je postojao kontinuitet korištenja slavonskih šuma za razbojništvo od druge polovice 16. stoljeća pa sve do prve četvrtine 20. stoljeća. Slavonski velikaš Franjo Trenk (1711.-1749.) ratovao je po europskim bojištima na čelu vojničke postrojbe poznate pod imenom Trenkovi panduri, koju je 1741. osnovao od vojnika unovačenih u Slavoniji, a dijelom i od pomilovanih razbojnika koji su u ono vrijeme naveliko harali Slavonijom i skrivali se u slavonskim šumama.⁴² Zeleni kadar je naziv za odbjegle vojnike austro-ugarske vojske koji su se, ponajviše od ljeta 1917. do prosinca 1918., skrivali u šumama diljem Slavonije, Podravine, Prigorja te drugih dijelova Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Neki od tih dezertera samo su se skrivali i čekali kraj rata; neki su željeli utjecati na rušenje vlasti i provođenje socijalnih reformi; neki su pak pljačkali trgovce i bogate seljake i činili materijalnu štetu u navedenim krajevima.⁴³ Jovan Stanisavljević zvan Čaruga (1897.-1925.) bio je odmetnik koji je zajedno s razbojničkom druž-

⁴⁰ Ive Mažuran, "Požeга i Požeška kotlina za turske vladavine", u: *Požega 1227-1977*, Marijan Strbašić (ur.) (Požeга: Skupština Općine Slavonska Požeга, 1977), 181-183, 193; Klaić, *Povijest Hrvata*, 515-516; Vijoleta Herman Kaurić, *Krhotine povijesti Pakraca. Povijest naselja od prapovijesti do 1918. godine* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2004), 85-88.

⁴¹ Moačanin, *Slavonija i Srijem*, 141-144; Bartol Kašić, *Autobiografija isusovca Bartola Kašića u prijevodu i izvorniku (1575.-1625.)* (Zagreb: Školska knjiga, 2006), 49; Moačanin, *Town and Country*, 208-209.

⁴² Više o tome: Branislav Đurđev, Bogo Grafenauer, Jorjo Tadić (ur.), *Historija naroda Jugoslavije* (Zagreb: Školska knjiga, 1959), sv. II, 1033; Alexander Buczynski, Milan Vrbanus, Mica Orban Kljajić (prir.), *Memoari baruna Franje Trencka* (Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015), 11-101.

⁴³ Više o tome: Tomislav Bogdanović, „Kategorije Zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju”, *Podravina*, 12/23 (2013), 96-108.

nom nazvanom Kolo gorskih tića, pripadnicima zelenoga kadra, od 1920. do 1923. godine počinio brojna razbojništva u Slavoniji, da bi 1923. bio uhićen i osuđen na smrtnu kaznu vješanjem. I oni su se skrivali po slavonskim šumama, i to ponajviše po obroncima Papuka i Krndije.⁴⁴

Korištenje slavonskih šuma za izvoz drva

Uzevši u obzir veličinu slavonskih šumskih područja, možemo pretpostaviti da je krčenje šuma s ciljem prodaje i izvoza drva bilo vrlo razvijeno tijekom osmanske vladavine. Nažalost, izvori nam ne nude mnogo dokaza za tu tvrdnju, nego samo neke naznake. Na primjer, sandžakbegovi Pakračkog sandžaka izvozili su drvo iz šuma koje su posjedovali na gori Psunj, u jugozapadnoj Slavoniji. Sječu u tim šumama obavljali su zakupnici, a drvena građa prevozila se na prodaju niz Savu prema Dunavu do Beograda i u udaljenije krajeve. Nenad Moaćanin pretpostavlja da se izvoz slavonskog drva u osmanskome razdoblju odvijao i niz Dravu, a odande možda i prema udaljenijim odredištima.⁴⁵

Zanimljiv primjer šumskog područja koje se koristilo kao granica, ili preciznije kao ničija zemlja, nalazio se u zapadnoj Slavoniji u Poilovlju, na ranije opisanoj habsburško-osmanskoj granici. Ta se ničija zemlja tijekom navedenog razdoblja promijenila od razmjerno dobro naseljenog područja u napuštenu zemlju na kojoj su zbog toga šume počele neometano rasti, bez utjecaja redovitog krčenja itd. S vremenom su lokalni osmanski vlastodršci odlučili sustavno krčiti to šumsko područje, s ciljem prodaje drvne građe. Evlija Čelebi proputovao je tim krajem 1660. godine i zanimljivo ga je opisao u svojem putopisu. Naveo je da je naziv za to šumsko područje bio Krčevina (osmanski turski: *Kırıntı*) i da se ono protezalo na udaljenosti od tri dana hoda od jednoga kraja do drugog, odnosno od Drave do Save. Put koji je vodio uzduž kroz šumu svake je godine bio obnavljan krčenjem. Evlija je opisao tu šumu kao prašumu u kojoj su stabla bila tako visoka da se činilo da „dosežu do neba”, a tome je pogodovalo to što se šuma nije krčila vjerojatno već stotinu godina (Evlija kaže „800 godina”, ali to nije moguće s obzirom na ono što znamo o situaciji na tom području do osmanskog osvajanja). Čelebi je također opisao velik broj drvosječa koji su krčili tu šumu, a ako se umanji njegove očito pretjerane brojke („stotine tisuća”), možemo zaključiti da su vjerojatno stotine seljaka redovito krčili stotine stabala svake godine. Moaćanin pretpostavlja da

⁴⁴ Više o tome: Nataša Puljašić, Ivana Vučemilović-Grgić, „Jovan Stanisavljević Čaruga”, *Essehist*, 2/2 (2011), 77-81.

⁴⁵ Moaćanin, *Town and Country*, 85, 149-150; Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji*, 447, 533-534; Moaćanin, „Pristup ekohistoriji Podravine”, 143; Moaćanin, *Slavonija i Srijem*, 78-79.

je na tome području postojala golema potreba za drvnom građom za potrebe vojske i da su spomenuti seljaci radom na krčenju šuma vjerojatno odrađivali dio poreznih i drugih potraživanja osmanskih vlasti.⁴⁶

Evlija također navodi da je ranije spomenuti toponim *Kırintı* (Krčevina) bio naziv i za jednu drugu šumu u Moslavini.⁴⁷ Osim toga, treba uzeti u obzir i Krndiju, goru u središnjoj Slavoniji, čije ime dolazi od iste osmanske turske riječi i navodi nas na zaključak da su Osmanlije i na Krndiji organizirano krčili šume, kao što je bio slučaj s gorom Psunj.

Evlija među ostalim navodi da se na spomenutoj habsburško-osmanskoj granici nalazila i šuma po imenu Garavica, i to na jugoistoku ničije zemlje prema Savi.⁴⁸ Još jedan osmanski podanik boravio je na tom području: Osman-aga Temišvarski, koji je kao austrijski ratni zarobljenik proputovao Slavonijom i 1688. godine prešao navedenu habsburško-osmansku granicu, također spominje šumu Garavicu u svojoj autobiografiji. I Evlija i Osman-aga navode da je Garavica bila ogromna šuma, da je razdvajala dvije države i da se protezala od Sirača i Pakraca na istoku sve do habsburško-osmanske granice na zapadu. Osman-aga navodi da je prolazak kolskim putem kroz nju s habsburškog na osmansko područje trajao dva cijela dana hoda, i to uz pomoć lokalnih seljaka kao vodiča. Garavica je bila tako gusta šuma, naveo je Osman-aga, da se njemu i njegovim pratiteljima tijekom prolaska kroz nju „ni na tren nije ukazalo sunce ili nebo”.⁴⁹ Imajući u vidu takve opise, nije teško zamisliti da su vlastodršci s obje strane granice mogli iz te šume ekstenzivno eksploatirati drvenu građu.

Zaključak

Za vrijeme osmanske vlasti u Slavoniji (1526.-1691.) ta je pokrajina bila izrazito šumovita. Blizina habsburško-osmanske granice utjecala je na to da je iskorištavanje slavonskih šuma uvelike bilo usmjereno prema vojnim logističkim potrebama (izgradnja, opskrba i održavanje fortifikacija, korištenje drva za ogrjev, za proizvodnju ratne opreme, mostova, pontona, brodovlja itd.). Po red toga, osmanska je vlast upošljavala civilno stanovništvo na krčenju šuma uokolo prometnica i poticala ga na čišćenje zapuštenih zemljišta. Vlasti nisu

⁴⁶ Čelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. V, 272; Čelebi, *Putopis*, 243-244; Moaçanin, „Pristup ekohistoriji Podravine”, 143.

⁴⁷ Čelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. V, 284; Moaçanin, Starčević, 84.

⁴⁸ Čelebi, *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, sv. V, 269; Čelebi, *Putopis*, 235; Moaçanin, „Pristup ekohistoriji Podravine”, 143; Mažuran, *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji*, 534; Smiči-klas, *Dvjestogodišnjica*, 257-262.

⁴⁹ Ekrem Čaušević (prir.), *Autobiografija Osman-age Temišvarskog* (Zagreb: Srednja Europa, 2004), 24.

zabranjivale civilnom stanovništvu da krči šume za svoje potrebe čak ni na državnim posjedima. Cilj takve politike bilo je proširivanje obradivih zemljišta, a samim time i povećanje državnih prihoda od poreza na gospodarske djelatnosti. Koliko je poznato, takva djelomično nekontrolirana eksploatacija šuma nije imala negativan utjecaj na stanje slavonskoga šumskog fonda i nije ostavila nikakve trajne posljedice. Ako se izuzme stanje šuma u Slavoniji na početku i na kraju osmanske vlasti, kada je došlo do zapuštanja obradivih zemljišta i posljedičnog širenja šumskih područja, može se zaključiti da je slavonski šumski fond tijekom osmanske vladavine ostao nepromijenjen i da nije bilo prekomjernog iskorištavanja šuma. Ako se uspoređi slavonsku situaciju sa stanjem drugdje u Osmanskom Carstvu u navedeno vrijeme, može se zaključiti da osmanska vlast nije provodila nekakvu posebnu ili drugačiju politiku spram slavonskoga šumskog fonda. Naime, sve navedene slavonske karakteristike (dopuštanje i poticanje krčenja šuma, postojanje derbendžija i mostara djelomično oslobođenih od poreza itd.) mogu se pronaći kako u susjednim sandžacima na prostoru današnje Bosne i Hercegovine i Srbije, tako i u drugim, udaljenijim pokrajinama Carstva. Druga usporedba koja se može napraviti glede iskorištavanja šuma nije primjenjiva na primjeru Slavonije: budući da je osmanska vlast u Slavoniji okončana već krajem 17. stoljeća, dakle mnogo prije nego što su u Osmanskom Carstvu uvedeni zakoni o zaštiti šuma, nije moguće analizirati kakva bi bila reakcija osmanskih vlastodržaca na pojavu negativne eksploatacije šuma, što je bio slučaj s nekim drugim osmanskim provincijama u 18. i 19. stoljeću.

IZVORI I LITERATURA

Neobjavljeni izvori

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (TCBDAGM), Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (OADB), Tapu Tahrir (TT), Tapu Tahrir Defterleri (TTD), 203, 204, 243, 351, 355, 549, 612, 672.

TCBDAGM, OADB, Maliyeden Müdevver (MAD), Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d), 55, 523, 1370.

Objavljeni izvori

Buczynski, Alexander, Vrbanus, Milan, Orban Kljajić, Mica (prir.). *Memoari baruna Franje Trencka*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2015.

Čaušević, Ekrem (prir.). *Autobiografija Osman-age Temišvarskog*. Zagreb: Srednja Europa, 2004.

Đurđev, Branislav, Filipović, Nedim, Hadžibegić, Hamid, Mujić, Muhamed, Šabanović, Hazim. *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Kliški, Crnogorski i Skadarski Sandžak*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1957.

Đurđev, Branislav. „Požeška kanun-nama iz 1545. godine”. *Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu*, 1 (1946): 129-138.

Đurđev, Branislav. „Sremska kanun-nama iz 1588/89. godine”. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 4-5 (1950): 269-283.

Evlija Čelebi. *Putopis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1996.

Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 307 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini* (priređili: Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin). Sv. V. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2001.

Evliyâ Çelebi bin Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini* (priređili: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı). Sv. VI. Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Kašić, Bartol. *Autobiografija isusovca Bartola Kašića u prijevodu i izvorniku (1575.-1625.)*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.

Mažuran, Ive. *Popis naselja i stanovništva u Slavoniji 1698. godine*. Osijek: Radovi Zavoda za znanstveni rad JAZU u Osijeku, 1988.

McGowan, Bruce. *Sirem Sancağı mufassal tahrir defteri (1566-1574)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.

Moačanin, Nenad. *Požega i Požeština u sklopu Osmanlijskog carstva (1537-1691)*. Jastrebarsko: Naklada Slap, 2003.

- Smičiklas, Tadija. *Dvjestogodišnjica oslobođenja Slavonije*. Sv. II. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1891.
- Sršan, Stjepan (ur.). *Popis Sandžaka Požege 1579. godine*. Osijek: Državni arhiv u Osijeku, 2001.
- Yılmaz, Ziya (prir.). *Topçular Katibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi*. Sv. I. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.

Literatura

- Ágoston, Gábor. „Defending and Administering the Frontier: the Case of Ottoman Hungary”, u: Christine Woodhead (ur.), *The Ottoman World*. Milton Park; Abingdon; Oxon: Routledge, 2012: 220-236.
- Ágoston, Gábor. „Where Environmental and Frontier Studies Meet: Rivers, Forests, Marshes and Forts along the Ottoman-Hapsburg Frontier in Hungary”, u: A. C. S. Peacock (ur.), *The Frontiers of the Ottoman World*. Oxford: Oxford University Press, 2009: 57-79.
- Bogdanović, Tomislav. „Kategorije Zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju”. *Podravina*, 12, 23 (2013): 96-108.
- Brummett, Palmira. „The River Crossing: Breaking Points (Metaphorical and ‘Real’) in Ottoman Mutiny”, u: Jane Hathaway (ur.), *Rebellion, Repression, Reinvention: Mutiny in Comparative Perspective*. Westport; London: Praeger, 2001: 215-231.
- Dursun, Selçuk. „Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire”, doktorska disertacija, Sabancı University, Istanbul, 2007.
- Đurđev, Branislav, Grafenauer, Bogo, Tadić Jorjo (ur.). *Historija naroda Jugoslavije*. Sv. II. Zagreb: Školska knjiga, 1959.
- Herman Kaurić, Vijoleta. *Krhotine povijesti Pakraca. Povijest naselja od prapovijesti do 1918. godine*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2004.
- Klaić, Vjekoslav. *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*. Sv. 5. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1988.
- Klimo, Emil. „History, Condition and Management of Floodplain Forest Ecosystems in Europe”, u: *Environmental Forest Science: Proceedings of the IUFRO Division 8 Conference Environmental Forest Science, held 19-23 October 1998, Kyoto University, Japan*. Kyoji Sassa (ur.). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 1998: 173-186.
- Mažuran, Ive. „Požege i Požeška kotlina za turske vladavine”, u: Marijan Strbašić (ur.), *Požega 1227-1977*. Požege: Skupština Općine Slavonska Požege, 1977.
- McNeill, John R. *The Mountains of the Mediterranean World. An Environmental History*. New York: Cambridge University Press, 1992.
- Moačanin, Nenad, Jurin Starčević, Kornelija. „‘Novi’ Evlija Čelebi: autograf ‘Putopisa’”. *Književna smotra*, 173 (3), XLVI (2014): 77-90.

- Moačanin, Nenad. „Pristup ekohistoriji Podravine prema osmanskim izvorima”. *Ekonomska i ekohistorija*, 1, 1 (2005): 139-146.
- Moačanin, Nenad. *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2001.
- Moačanin, Nenad. *Town and Country on the Middle Danube 1526-1690*. Leiden; Boston: Brill Publishing, 2006.
- Puljašić, Nataša, Vučemilović-Grgić, Ivana. „Jovan Stanisavljević Čaruga”. *Essehist*, 2, 2 (2011): 77-81.
- Ravlić, Slaven (gl. ur.). *Hrvatska enciklopedija*. Sv. 10. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2008.
- Shaw, Stanford J., Shaw, Ezel Kural. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume II, Reform, Revolution, and Republic: the Rise of Modern Turkey*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Ural, Selçuk. *Osmanlı Hakimiyetinde Pakrac (XVI. Yüzyıl)*. Saarbrücken: Türkiye Alim Kitapları, 2014.

Summary

THE EXPLOITATION OF FORESTS IN SLAVONIA DURING THE OTTOMAN PERIOD (1526-1691)

During the Ottoman reign in Slavonia (1526-1691), this province was an extremely wooded area and was sparsely populated; it can be assumed that more than 70% of Slavonia during that time was covered by forests. The proximity of the Habsburg-Ottoman border influenced the orientation of the exploitation of Slavonian forests to military logistic needs (construction, supply and maintenance of fortifications, use of wood as firewood, for the production of military armament, bridges, pontoon bridges, ships and others). The Ottoman government employed civilians for deforestation near roads and encouraged them to clean neglected land. The government did not prohibit deforestation for personal needs, even on state properties. The objective of such a policy was to expand arable land and thereby to increase state revenue from taxes on economic activities. As far as is known, the partly uncontrolled exploitation of forests had no negative impact on the state of the Slavonian timber stock and did not leave any lasting effects. Aside from the state of forests in Slavonia at the beginning and at the end of the Ottoman reign, when arable land was neglected and wooded areas expanded in consequence, it can be concluded that the Slavonian timber stock during the Ottoman reign remained unchanged and that there had been no over-exploitation of forests. If we compare the Slavonian situation to that of other territories within the Ottoman Empire during this time, the conclusion can be drawn that the Ottoman government applied the same policy in the Slavonian wooded areas. Namely, all the above Slavonian characteristics (allowing and encouraging the deforestation of forests, the existence of locally recruited frontier guards and partially tax-exempted bridge maintenance personnel, and others) can be found in the neighbouring Sandžaks in the territory of today's Bosnia and Herzegovina and Serbia, as well as in other remote provinces of the Empire. The second comparison regarding forest exploitation is not applicable in the case of Slavonia: since the Ottoman rule in Slavonia lasted only up to the 17th century, i.e., before the Law on the Forest Protection was introduced, it is not possible to analyze the reaction of the Ottoman rulers to the over-exploitation of forests as in the case of some other Ottoman Provinces in the 18th and 19th century.

Key words: Slavonia, forests, Ottoman Empire, environmental history, forest exploitation, deforestation

(Translated by Mica Orban Kljajić)

Andelko Vlašić

Hrvatski institut za povijest
Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje
Ante Starčevića 8, HR-35 000 Slavonski Brod
andelko.vlasic@gmail.com